

УДК 657.6

Гришук Р.І.

Одеський національний економічний університет

АНАЛІЗ УНІВЕРСАЛЬНОГО ПОНЯТТЯ «КОНТРОЛЬ» ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО КОНТРОЛЮ

У статті розглянуто широке коло значень терміну «контроль», виділені загальні його ознаки і групи його смислових значень в різних контекстах, побудована і проаналізована модель універсального поняття «контроль», на основі якої сформульовано узагальнене визначення цього поняття.

Ключові слова: контроль, економічний контроль, система контролю, механізм контролю.

Grishchuk R.

ANALYSIS OF THE UNIVERSAL CONCEPT OF "CONTROL" FOR THE DEFINITION OF THE ESSENCE OF ECONOMIC CONTROL

Identify any concepts initially are conventional, that is determined by the consent of the majority of subjects. On the definition of abstract concepts it has a much greater impact than the identification of specific, so in the process of determining the nature and characteristics of the control is necessary to appeal to popular opinion and the apparent expediency, so - to explore and compare each other range of values of the term in various contexts that is, consider the linguistic and semantic features of the use of the word "control". If we try to organize the set of values of the term "control" in different contexts, at the most general level, they can be grouped into three interrelated groups: 1) the form of relations between the two entities, in which the first one (the object) is limited by the active influence of the second (the subject) the ability to be a natural way for themselves and forced to comply with the interests of its forms and the requirements of the second entity; 2) a very wide range of specific processes are manifested in the form of actions, operations, actions, functions, and so on, which essentially is the interaction of the object and the subject (usually through some mechanism) to create relationships between them, as described in the first paragraph.

Based on a comparison of these processes we have identified such basic properties of a control mechanism: 1) The non-linearity and invisibility in the internal structure of the mechanism of control algorithms and their relative independence from the action of the fundamental laws, but at the same time - they are complete and obvious dependence on the state of the control object; 2) phase control of the main flow in the form of information processes based on negative feedback. In this connection, it can distinguish the basic elements of such a simple control system: the collection of information about the object processing (pattern matching), programmed reaction (action

on the object as a result of treatment); 3) open the control effects of the environment, an active interaction with it - giving and receiving energy in various forms; 4) obligatory presence of super-systems, which are hidden in the subject of control, as the creator of the control system, the author of the meaning of its existence, the main beneficiary of its activities, a source of entropy control object, a provider of energy for its operation.

Control - a set of process control and its result. The result is the degree of accountability of the will of the subject and the object of its information transparency for the subject. A control process - an information or a hybrid of information and physical activity monitoring mechanism created entity to streamline and transform the object of control in accordance with the will of the subject. Thus, the control system - a collection of control mechanism and a control object. The monitoring mechanism - a system of data collection on the state of the object, its information processing by comparing information about the will of the subject, identifying and eliminating deviations. He designed and created by the subject so as to "mechanism" his will and make the direct participation of the subject in the process of monitoring optional. Thus, the basic model of monitoring coincides with the homeostatic model of management cybernetics. However, this does not mean that we should equate the management and control: the latter does not apply for the scope of goal-setting, planning and organization. The foregoing observations relate only to the most basic level of mechanized control. With this control in the economic and social systems it is clearly a more complex phenomenon and has a number of additional properties. Model control in these areas should be built through the study and development of devices described above, the base model of control in certain subject areas. In the area of economic activity is necessary to study the impact that has on the model of control problems, such as: participation in the mechanism of control of other entities, as a performer, and even - objects of control; the absence of methods of influence on the object, giving the absolutely predictable and guaranteed results; the problem of lack, incomplete, inaccurate information about the object; the fallacy inherent in the mechanism of reference, etc.

Key words: control, economic control, control system, control mechanism.

Гришук Р.И.

АНАЛИЗ УНИВЕРСАЛЬНОГО ПОНЯТИЯ «КОНТРОЛЬ» ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУЩНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ

В статье рассмотрен широкий диапазон значений термина «контроль», выделены общие признаки и группы его смысловых значений в разных контекстах, построена и проанализирована модель универсального понятия «контроль», на основе которой сформулировано обобщенное определение этого понятия.

Ключевые слова: контроль, экономический контроль, система контроля, механизм контроля.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Євро-

інтеграційний курс України відкриває перед нашим бізнесом широкі можливості по залученню інвесторів і партнерів з розвинених країн, однак, для цього наші підприємства повинні навчитися вести свою господарську діяльність відповідно до загальноєвропейських норм і українського законодавства. Вирішення цього завдання включає в себе впровадження суб'єктами господарювання ефективних сучасних систем внутрішнього економічного контролю, що відповідають західним стандартам. Проблеми економічного контролю підприємств, його сутність, форми, об'єкти, методи, класифікації у вітчизняній науці розглядаються у великій кількості досліджень. Багато вітчизняних науковців в області економічного контролю відзначають проблему відсутності єдності в своєму середовищі відносно визначення багатьох базових понять цієї науки [1-4]. Так, проф. Бутинець Т.А. пише: «Сучасний стан ГК свідчить про те, що остаточне формулювання основ теорії контролю, основних елементів процесу контрольного пізнання далеко не завершено... Науковці України і зарубіжних країн оцінюють сучасну теорію господарського контролю в тому або іншому ступені негативно» [4, с. 102].

Значною мірою проблема визначення понять економічного контролю, його предмета, видів і закономірностей ускладнена тим, що воно є похідним від універсального поняття «контроль взагалі», яке зазвичай сприймається як вихідне і само собою зрозуміле. У нашій області науки багато дослідників присвячують йому декілька загальних фраз у вступі і, не даючи повного визначення, відразу переходять до визначення на його підґрунті похідних понять. Іноді в якості пояснення суті контролю використовується визначення тлумачного словника і традиційна згадка етимології від французького *contre-rôle*. Таке спрощення небезпечно неоднозначністю і навіть спірністю зроблених висновків, оскільки поняття «контроль» при всій удаваній самоочевидності, при найближчому розгляді і спробі конкретизації вислизає, розчиняється у величезній кількості смислових відтінків, що іноді навіть вступають в суперечність один з одним. Така природа багатьох «інтуїтивних» понять. На підставі усього вищевикладеного можна зробити висновок про те, що важливим і актуальним завданням теорії економічного контролю є максимально повне і системне визначення поняття «контроль», як

свої основної категорії, його онтології, моделей і законів. Вирішення цієї задачі дозволить визначати похідні поняття в області економічного контролю більш науково обгрунтовано.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Тою чи іншою мірою пояснення сутності поняття «контроль» в контексті економічного контролю дають всі провідні вчені в цій області: Т.А. Бутинець, В.В. Бурцев, Л.М. Крамаровський, В.Ф. Максимова, В.П. Пантелєєв, В.В. Сопко, В.Г. Швець, В.А. Шевчук та багато-багато інших. Глибокий філософський аналіз категорія «контроль» отримала в монографії проф. В.А. Шевчука. Автор розкриває її не тільки з онтологічної, але і з гносеологічної точки зору: «Гносеологічний (пізнавальний) аспект контролю полягає в тому, що він є інструментом дослідження економічної реальності, яка пізнається в порівнянні» [3, с. 12]. Однак, це ж твердження демонструє, що більшість дослідників воліють залишатися в рамках предметної області господарської діяльності навіть при визначенні універсальної категорії «контроль», що не може не накладати обмеження на розуміння її сутності та закономірностей.

Цілі статті. Дослідженні генезису і різноманіття смислових відтінків поняття «контроль» у різних контекстах і предметних областях, їх узагальнення та побудова універсальної моделі цього поняття, придатної і корисної для подальшого використання в нашій області науки.

Виклад основного матеріалу дослідження з обгрунтуванням отриманих наукових результатів. Поняття «контроль» є абстрактним, а значить породженим в процесі мислення людини. З цієї причини неможливо дати його визначення шляхом зазначення або опису одного реального об'єкта або їх групи, але потрібно виявити ті передумови нашого мислення, які призводять до усвідомлення цього поняття, його суті і дозволяють впізнавати його прояв в навколишньому світі. Це означає, що необхідно спостерігати за тим, як і що ми думаємо про контроль, в яких контекстах, де та межа, за якою деяке явище навколишнього світу починає сприйматися нами, як прояв контролю. Визначення сутності контролю вимагає виходу за рамки предметної області господарської діяльності. Справа не тільки в тому, що поняття «контроль» використовується в різних галузях науки, а й у тому,

що коріння проблеми онтологічного визначення категорії «контроль» йдуть у його гносеологічну сутність. Контроль - цей один з аспектів відносини суб'єкта і буття, способів пізнання і відображення буття суб'єктом. Це зумовлює перехід проблеми пізнання категорії контролю в проблему самопізнання суб'єкта, пізнання характеру своїх відносин з буттям.

Визначення будь-яких понять конвенціональні, тобто визначаються шляхом згоди більшості суб'єктів. Це дуже важливо насамперед для абстрактних понять, тому в процесі визначення сутності та відмінних ознак контролю необхідно апелювати до загальноприйнятій думці та розуміння очевидної доцільності. Тобто треба дослідити і зіставити між собою широке коло значень цього терміну у всіляких контекстах, розглянути лінгвістичні та семантичні особливості застосування терміну «контроль».

Огляд словників та енциклопедій [5-7] і багатьох інших джерел показує, що слово «контроль» може згадуватися в багатьох контекстах, наприклад: досягнення цілей, управління людьми, процесами, механізмами, проектування систем, навчання, юридичних, договірних відносин, військових дій, бізнес-стратегій, психологічних, біологічних, соціальних, політичних, економічних наук та багатьох інших. Його застосування не залежить від масштабів явищ і процесів, воно однаково доречно як до самих мікроскопічних і примітивних процесів, об'єктів, так і до явищ планетарного масштабу. Діапазон можливих смислових значень цього слова дуже широкий: спостереження, обстеження, огляд, випробування, оглядання, повірка, перевірка, повторна перевірка, отримання підтвердження, спостереження за реакцією, очікування події, моніторинг чогось важливого, спостереження з метою перевірки, вимірювання, тестування, фільтрація, відбір проб, оцінка результатів, інспектування, ревізія, нагляд, вплив, залежність, керівництво, розпорядження чим-небудь, володіння, влада, домінування, цензура, переслідування інакомислячих, важелі управління, регулювання, настроювання, регулювання, введення правил, регламентація, обмеження свободи дій, нормування, стримування, створення бар'єрів, боротьба з небажаними явищами, стриманість, самовладання, окреслення кордонів і рамок, стабілізація, установа чи організація, які здійснюють перевірки, місце при вході, де перевіряють квитки, самі контролери і т.п. І це

тільки варіації сенсу іменника. Розгляд же різних форм прикметників і дієслів від слова «контроль» зробило б огляд його значень абсолютно неосяжним.

Якщо спробувати систематизувати вищенаведене безліч значень терміну «контроль» у різних контекстах, то на самому узагальненому рівні їх можна об'єднати в три взаємопов'язані групи:

1. Форма відносин між двома сутностями, при якій перша з них (об'єкт) обмежена активним впливом другої (суб'єкта) в своїй можливості існувати природним для себе чином і змушена у своїх проявах дотримуватися інтересів і вимог суб'єкта. З точки зору об'єкта ці відносини сприймаються як кайдани, рамки, обмеження волі, тиск, зовнішня мотивація, спонукання, примус, насильство, вимушена віддача суб'єкту свого ресурсу. З боку суб'єкта вони сприймаються як влада над об'єктом, свобода розпоряджатися його долею, повна покора, керованість, зрозумілість, вивченість і достовірна інформаційна прозорість об'єкта, повна передбачуваність, максимальна безпека або корисність його поведінки для суб'єкта, можливість користуватися всіма ресурсами об'єкта, використовувати його будь-яким чином для задоволення своїх інтересів. Важливо відзначити, що такого роду відносини вважаються контролем, навіть якщо реалізовані вони між суб'єктом і об'єктом не в максимально можливому обсязі (у конкретному випадку лише уточнюють, що мова йде про загублений, слабкий, повний, абсолютний контроль і т.п.).

2. Широке коло специфічних процесів, що проявляються у вигляді дій, операцій, заходів, діяльності, функції і т.ін., які по суті є взаємодією об'єкта і суб'єкта (як правило, за допомогою певного механізму) з метою створювати між ними відносин, описаних у першому пункті. Очевидно, ініціатором цих процесів є суб'єкт. Незважаючи на те, що повне втілення контролю як відносин, описаних в першому пункті, є метою описуваного в цьому пункті контролю як процесу, а значить має явний пріоритет за смыслом, основні труднощі в реальності виникають саме з організацією процесу (пошуком методу) контролю, оскільки більшість об'єктів надають опір або просто вкрай важко піддаються контролю. Тому саме проблеми організації контролю як процесу і побудови виконуючого його механізму (системи) складають основну частину

досліджень, накопичених знань про контроль. Подальший виклад буде присвячено дослідженню саме цієї процесної суті контролю, систем і механізмів контролю.

3. Контроль, як спрощене і персоналізоване позначення механізмів контролю (окремих елементів системи контролю, як правило тих, з якими безпосередньо стикається об'єкт контролю). Ця смислова форма, очевидно, є побутовим спрощенням лексики і як наукове поняття розглядатися нами не буде, бо з метою її вираження в кожному конкретному випадку коректно використовувати більш конкретні і інформативні поняття, наприклад, «контролер», «місце контролю», «інструмент контролю», «механізм контролю», «контролююча установа» і т.п.

Крім цього, огляд безлічі проявів контролю показує, що це явище не обов'язково пов'язане з людиною та її діяльністю. Виникнення перших механізмів контролю безпосередньо обумовлено процесом еволюції живої природи і притаманної їй боротьби за виживання. В цьому контексті суб'єктом контролю виступають причини, що створили перші механізми саморегуляції найпростіших форм живої матерії, запрограмували в цих механізмах самоконтролю конкретні параметри бажаного стану свого внутрішнього та зовнішнього середовища, подарували та розвинули набір методів досягнення цього стану. З цих міркувань за сучасною науковою думкою першим суб'єктом контролю можна вважати саму еволюцію, комплексну дію її законів, що народили та розвинули надскладні біологічні системи. З точки зору біології, механізми саморегуляції живих організмів - це матеріалізація генетично накопиченого досвіду оптимальної для виживання поведінки. Значно пізніше в результаті еволюції з'явилося друге джерело суб'єктності - розум людини, що створює власні системи контролю для досягнення своїх цілей. Оскільки інтереси людини зараз лежать в безлічі предметних областей, то і системи контролю він поширив дуже широко. Однак, всі вони, як і біологічні системи контролю, в кінцевому рахунку неминуче служать цілям боротьби людини за виживання і поліпшення середовища свого проживання, у тому числі соціального середовища, тобто створені людиною системи контролю – це матеріалізація його досвіду з пристосування навколишнього буття до власних потреб і інтересів.

Отже, контроль у найпростішому розумінні з'являється разом

із зародженням найпростіших форм життя, та вочевидь представлений в них у найбільш простих формах. Тому нами було досліджено дію механізму саморегуляції живої клітини на прикладі процесу контролю рівня концентрації в цитоплазмі аденозинтрифосфорної кислоти (АТФ), що здійснюють спеціальні ферменти. Також було досліджено найбільш схожий процес неживої природи – хімічну рівновагу оборотної хімічної реакції з ознаками негативного зворотного зв'язку. Було відзначено, що з наукової точки зору в першому прикладі науковці використовують термін «контроль» для позначення дій ферменту, а в другому цей термін не використовується, незважаючи на схожість та деякі прояви ознак саморегуляції. Відповідно, шляхом порівняння і зіставлення цих двох процесів були виділені їх подібності та відмінності, на основі чого були виділені такі основні ознаки наявності найпростішого механізму контролю:

1. нелінійність алгоритмів функціонування механізму контролю, їх прихованість у внутрішній будові механізму, їх відносна незалежність від дії фундаментальних законів, але при цьому повна і очевидна залежність від стану об'єкту контролю;

2. протікання основних фаз контролю у формі інформаційного процесу на основі негативного зворотного зв'язку. У цьому процесі можна виділити такі базові елементи найпростішого механізму контролю: збір інформації про об'єкт, обробка (зіставлення з еталоном), запрограмована реакція (вплив на об'єкт за результатами обробки у заздалегідь запрограмований спосіб);

3. відкритість системи контролю впливу зовнішнього середовища, активна взаємодія з нею - віддача і отримання енергії в різних формах;

4. обов'язкова наявність надсистеми, в якій сховані суб'єкт контролю, як творець системи контролю, автор сенсу її існування, головний бенефіціар її діяльності, джерело ентропії об'єкта контролю, постачальник енергії для її функціонування.

Такими, на нашу думку, є основні ознаки і будова найпростішої, базовою модель універсального поняття «контроль». Нескладно помітити, що вона легко може бути інтерпретована як кібернетична модель системи управління. І дійсно, зв'язок контролю і управління настільки тісний, що провести грань між

ними досить складно. На нашу думку, модель гомеостатичного управління, прийнята в кібернетиці - це дійсно лише прояв управлінської сутності контролю. Цим пояснюється, наприклад, складність розмежування області контролінгу, як управлінської концепції, і внутрішнього економічного контролю, який також декларує цілі по оперативному контролю економічної ефективності та результативності. Однак, в якості не кібернетично-гомеостатичного, а повноцінного управління може розглядатися лише процес, що включає в себе постановку мети, планування та організацію (створення) механізму контролю. У нашій моделі цю функцію виконує надсистема і суб'єкт контролю (який по суті є і суб'єктом управління).

Висновки. З огляду на вищесказане, можна сказати, що контроль - це сукупність специфічного процесу і його ефекту (результату). Ефект процесу контролю визначається ступенем підконтрольності об'єкта волі суб'єкта і його інформаційної прозорості для суб'єкта. А сам специфічний процес контролю - це інформаційна або гібридна інформаційно-фізична діяльність механізму контролю, створеного суб'єктом, для упорядкування і трансформації об'єкта контролю у відповідності з волею суб'єкта. Таким чином, система контролю - це сукупність механізму контролю та об'єкта контролю. Механізм контролю - це система збору інформації про стан об'єкта, її обробки шляхом зіставлення з інформацією про волю суб'єкта, виявлення та усунення відхилень. Він спроектований і створений суб'єктом контролю таким чином, щоб «механізувати» його волю і зробити безпосередню участь самого суб'єкта в процесі контролю не обов'язковим. Таким чином, базова модель контролю збігається з гомеостатичною моделлю системи управління в кібернетиці. Однак, це не означає, що слід ставити знак рівності між управлінням і контролем: останній не претендує на сферу цілепокладання, планування і організації; в той час, як управління в повному (не кібернетичному) розумінні неможливо без цих складових.

Вищевикладені спостереження стосуються лише самого базового рівня контролю, що є і самим механізованим. При цьому контроль в економічних і соціальних системах, вочевидь, є більш складним явищем і має додаткові властивості. Однак, на нашу думку, модель контролю у цих предметних областях потрібно

будувати шляхом розвитку і пристосування саме вищеописаної базової моделі контролю. Завдяки цьому з'явиться можливість відстежити та більш чітко пов'язати окремі додаткові властивості контролю з передумовами і формами їх прояву, сформувані послідовне системне розуміння багатогранної сутності контролю в цих областях. Так, наприклад, у сфері господарської діяльності необхідно вивчити той вплив, який чинять на модель контролю такі проблеми, як: участь у механізмі контролю інших суб'єктів, як виконавців і навіть об'єктів контролю; відсутність в надскладних системах таких методів впливу на об'єкт, що дають абсолютно передбачуваний і гарантований результат; відсутність, неповноти, недостовірності інформації про об'єкт контролю; ймовірність помилки закладеного в механізм еталона і т.ін. Ці проблеми мають стати предметом подальшого дослідження та буде розвинуті в наступних публікаціях.

1. Максимова В.Ф. Контроль в управлінні економічними процесами на підприємстві. Навчальний посібник / В.Ф.Максімова – Суми.: ВТД «Університетська книга», 2008. – 190 с.
2. Соколов Б.Н. Системы внутреннего контроля (организация, методика, практика) / Б.Н. Соколов, В.В. Рукин. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. - 442 с.
3. Шевчук В.О. Контроль господарських систем в суспільстві з перехідною економікою (проблеми теорії, організації, методології) / В.О. Шевчук – К.: КДТУ, 1998. – 371 с.
4. Бутинець Т.А. Розвиток науки господарського контролю: проблеми теорії, методології, практики [Текст]: монографія / Т.А. Бутинець. - Житомир: ЖДТУ, 2011. - 772 с.
5. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. –М.: Рус.яз., 1988. – 608 с.
6. Большая экономическая энциклопедия. Самое полное современное издание. Более 7000 экономических терминов и понятий / Т.П. Варламова, Н.А. Васильева, Л.М. Неганова, Е.В. Сарафанова, Н.Н. Шаш и др. — Москва: Эксмо, 2007. – 816 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Голов. ред. В. Т. Бусел, редактори-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.